

AMUDARYONING SURXONDARYO VILOYATI XO‘JALIK TIZIMLARIDAGI AHAMIYATI

Abduniyozova Shaxrizoda Ahmad qizi

Termiz davlat universiteti magistranti, Termiz, O‘zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada Amudaryoning Surxondaryo viloyati xo‘jalik tizimlaridagi ahamiyati tahlil qilinadi. Daryoning gidrologik xususiyatlari, suv rejimi, irmoqlari va suv resurslaridan foydalanish yo‘nalishlari o‘rganilgan. Shuningdek, sug‘orish, gidroenergetika va ekologik muammolar, jumladan Orol dengizi bilan bog‘liq holatlar ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqot natijalari Amudaryo suv resurslaridan oqilona foydalanish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar. Amudaryo, Surxondaryo viloyati, suv resurslari, sug‘orish, gidrologiya, xo‘jalik tizimi, Orol dengizi.

ЗНАЧЕНИЕ РЕКИ АМУДАРЬИ В ХОЗЯЙСТВЕННЫХ СИСТЕМАХ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Абдуниязова Шахризода Ахмад кизи

магистрант Термезского государственного университета,

Термез, Узбекистан

Аннотация. В данной статье проанализировано значение реки Амударьи в хозяйственных системах Сурхандарьинской области. Изучены гидрологические особенности реки, водный режим, притоки и направления использования водных ресурсов. Также на научной основе освещены вопросы орошения, гидроэнергетики и экологические проблемы, в том числе связанные с Аральским морем. Результаты исследования показывают необходимость рационального использования водных ресурсов Амударьи.

Ключевые слова: Амударья, Сурхандарьинская область, водные ресурсы, орошение, гидрология, хозяйственная система, Аральское море.

THE IMPORTANCE OF THE AMU DARYA RIVER IN THE ECONOMIC SYSTEMS OF SURKHANDARYA REGION

Abduniyozova Shaxrizoda Ahmad qizi

Master's student, Termez State University,
Termez, Uzbekistan

Abstract. This article analyzes the importance of the Amu Darya River in the economic systems of the Surkhandarya region. The hydrological characteristics of the river, water regime, tributaries, and directions of water resource utilization are studied. In addition, issues of irrigation, hydropower, and environmental problems, including those related to the Aral Sea, are scientifically discussed. The results of the study indicate the necessity of rational use of the Amu Darya water resources.

Keywords: Amu Darya, Surkhandarya region, water resources, irrigation, hydrology, economic system, Aral Sea.

Amudaryo qadimiy davrlarda yunonlar tomonidan **Oks (Oxus)** nomi bilan atalgan bo'lib, mahalliy aholi orasida u **Jayhun** nomi bilan mashhurdir. Mazkur daryo Markaziy Osiyodagi eng yirik suv arteriyalaridan biri hisoblanadi. Uning umumiy uzunligi taxminan 2400–2540 km ni tashkil etadi, drenaj havzasi esa 309 000 km² maydonni egallaydi.

Amudaryo Tojikiston Respublikasining Pomir tog'lari etaklarida joylashgan Panj va Vaxsh daryolarining qo'shilishidan hosil bo'lib, O'zbekiston, Afg'oniston va Turkmaniston hududlari orqali oqib o'tadi hamda Orol dengiziga quyiladi. Panj va Vaxsh daryolarining qo'shilishi natijasida shakllangan Amudaryo Orol dengizi havzasidagi eng yirik va suv sarfi bo'yicha eng katta daryolardan biri hisoblanadi.

Daryoning o'rta oqimiga o'ng tomondan Kofirnigon, Surxondaryo va Sherobod daryolari, chap tomondan esa Qunduz daryosi quyiladi. Quyi oqimda, ya'ni Orol dengizi tomon yo'nalishda esa yirik irmoqlar deyarli mavjud emas. Amudaryo asosan muzlik va qor suvlaridan oziqlanadi, shu sababli suv sarfining maksimal qiymatlari yoz oylariga, minimal ko'rsatkichlari esa yanvar–fevral

oylariga to‘g‘ri keladi. Bunday gidrologik rejim daryo suvlaridan sug‘orish maqsadlarida samarali foydalanish imkonini yaratadi.

Kerkidan Nukusgacha bo‘lgan tekislik hududlarida daryo oqimining sezilarli qismi bug‘lanish, infiltratsiya hamda sug‘orish tizimlarida foydalanish natijasida yo‘qotiladi. Shu bilan birga, Amudaryo cho‘kindi tashish hajmi bo‘yicha dunyodagi yetakchi daryolardan biri hisoblanadi.

Amudaryo Markaziy Osiyoning eng yirik daryolaridan biri bo‘lib, uning yuqori qismi Tojikiston va O‘zbekistonning Afg‘oniston bilan chegarasi bo‘ylab oqadi. Daryoning umumiy uzunligi 2540 km ni (Vahjir–Vohondaryo bilan birga), havzasining maydoni esa qariyb 465 ming km² ni tashkil etadi. Shundan 227,3 ming km² qismi suv to‘playdigan tog‘li hududlarga to‘g‘ri keladi.

Amudaryo Afg‘oniston hududida Hindukush tog‘larining shimoliy yonbag‘rida, dengiz sathidan taxminan 4950 m balandlikdagi muzliklardan boshlanadi. Vohondaryo Pomirdagi Zo‘rko‘l hududidan boshlanuvchi Pomir daryosi bilan qo‘shilgach, Panj daryosi nomini oladi. Panj daryosiga o‘ng tomondan G‘unt, Bartang, Yazg‘ulom, Vanj va Qizilsuv irmoqlari kelib qo‘shiladi. Eng yirik va sersuv irmoq — Vaxsh daryosi qo‘shilgandan so‘ng daryo Amudaryo nomi bilan ataladi. Bu qismda unga chap tomondan Qunduzdaryo, o‘ng tomondan esa Kofirnigon va Surxondaryo daryolari quyiladi. Sheroboddaryo suvi Amudaryoga kamdan-kam yetib boradi, Ko‘hitangdaryo suvlari esa asosan sug‘orishga sarflanadi. Surxondaryo qo‘shilgandan keyin Amudaryo Orol dengizigacha bo‘lgan 1200 km dan ortiq masofada yirik irmoqlar qabul qilmaydi. Zarafshon va Qashqadaryo esa tarixan Amudaryoning qadimgi irmoqlari bo‘lib, hozirgi vaqtda ularning suvlari to‘liq sug‘orishga yo‘naltirilgan.

Amudaryoning asosiy suv rejimi uning yuqori, tog‘li qismida shakllanadi. Bu hududda daryo tor, chuqur va katta nishabli o‘zan orqali oqib o‘tadi. O‘zan har bir kilometrda o‘rtacha 4 m, ayrim joylarda esa 10 m dan ortiq pasayadi. Shu sababli oqim tezligi yuqori bo‘lib, 4–6 m/s ni tashkil etadi. Daryo vodiysi ham tor bo‘lib, ko‘pincha tik qoyali tog‘lar orasidan o‘tadi. Vodiy kengligi odatda 3–4 km

dan oshmaydi, ayrim joylarda esa qayirlar shakllanib, ular ko‘pincha to‘qayzorlar bilan qoplangan. Qizilsuv, Vaxsh, Kofirnigon va Surxondaryo qo‘shiladigan hududlarda vodiy kengayib, allyuvial terrasalarda dehqonchilik rivojlangan.

Surxondaryo quyilgandan so‘ng Amudaryo tekislik hududlariga chiqadi va Karki–Pitnak oralig‘i daryoning o‘rta oqimi sifatida qaraladi. Bu qismda daryo Qoraqum va Qizilqum cho‘llari orqali oqib, Orol dengiziga yo‘naladi. O‘rta oqimda o‘zan kengligi o‘rtacha 1500 m ni tashkil etadi, nishabi esa keskin kamayib, har kilometrda 0,2–0,3 m ni tashkil etadi. Oqim tezligi 2–3 m/s atrofida bo‘lib, bu daryoning o‘zani va qirg‘oqlarining muntazam yemirilishiga sabab bo‘ladi. Shu tufayli o‘zan doimiy ravishda o‘zgarib turadi. Ayniqsa, Xorazm vohasi va Qoraqalpog‘iston hududlarida (Urganch, Ellikqal’a) qirg‘oqlarning yemirilishi — **deygish** hodisasi keng tarqalgan. Tuyamo‘yin suv ombori qurilgandan so‘ng ushbu jarayonning intensivligi ma’lum darajada kamaygan.

Qish mavsumida daryoning yuqori oqimida qirg‘oq yaqin qismlari muzlab, qisqa muddatli muz oqimlari kuzatiladi. Karki shahri yaqinida sovuq yillarda daryo 10–15 kun davomida to‘liq muzlaydi, Chorjo‘y va undan quyi hududlarda esa muzlash davri yanada uzoq davom etadi. Nukusdan quyi qismda daryo deyarli to‘rt oy davomida muz bilan qoplanadi. Bahor faslida, ayniqsa tor va burilishli uchastkalarda muz tiqilishi natijasida suv sathi keskin ko‘tarilib, toshqinlar yuzaga kelishi mumkin.

Tekislik hududlarida Amudaryo vodiysining eni odatda 10–15 km, ayrim joylarda esa 20–25 km gacha yetadi. Vodiy kengaygan hududlarda uchta terrasa shakllangan. Tog‘ oralig‘idagi tor qismlarda vodiy eni 350–380 m gacha qisqaradi. Pitnak yaqinida Tuyamo‘yin, o‘rta oqimda Duldulhatlagan va Eljik qisig‘lari mavjud. Tekislik hududlarida daryo sohillari bo‘ylab eni 2–3 km ga yetadigan qumli qayirlar uchraydi.

Amudaryoning quyi oqimi Pitnak yaqinidagi Tuyamo‘yin qisig‘idan Orol dengizigacha bo‘lgan hududni qamrab oladi. Uning umumiy uzunligi taxminan

500 km bo‘lib, shundan 325 km qismi Nukus va Orol dengizi oralig‘idagi hozirgi delta hududiga to‘g‘ri keladi.

Amudaryo sersuv daryo bo‘lib, asosan muzlik va qor suvlari hisobiga to‘yinadi. Uning havzasida 1000 ga yaqin muzliklar mavjud bo‘lib, ular orasida Yer sharidagi eng yirik tog‘-vodiy muzliklaridan biri — Fedchenko muzligi alohida o‘rin tutadi. Shuningdek, suv yig‘ish havzasida katta maydonlarni qor dalalari egallaydi.

Adabiyotlar

1.O‘zbekiston Respublikasining qonuni. Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida. 827-XII-son 06.05.1993.

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining „O‘zbekiston respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida’’gi farmoni. PF-6024-son. 10.07.2020.

3.Allanov Q.A., Mustayev Q.R. O‘rta Osiyo tog‘ muzliklari va uni o‘rganishning amaliy ahamiyati//O‘zbekistonda geografiya fanining dolzarb masalalari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Termiz, 2020.

4.Alibekov L.A. “O‘rta Osiyo tabiiy geografiyasi” Samarqand 2006.

5.Hikmatov F.X, Aytboyev D.P. “Gidrologiya asoslari” Toshkent,2003.